

Dergez-Rippl Dóra

Függetlenség és szemlélődés fogalmai Bergson időfilozófiájában

Tanulmányomban Bergson időfilozófiáját a függetlenség fogalma felől vizsgálom, és ehhez kapcsolom az emancipáció fogalmát, amelyet a legszélesebb értelemben, azaz a függetlenedés, önállósodás jelentéstartalmára összpontosítva használok. Eszerint az emancipáció nem csupán társadalmi viszonyfogalom; számos emberi tulajdonság, jelesül az értelem vagy az önismeret képessége individuális szinten (is) jelentkezik. Ebből a distinkcióból kiindulva, az emancipáció fogalmát érintve arra szeretnék rámutatni, hogy „mi van” az individuumon innen, de az értelmes emberen túl.

A lét-gondolkodás filozófiai alapkérdését¹ Bergson segítségével vizsgálom, és a magány, szemlélődés, valamint az intuíció fogalmaiból indulok ki.² A magány fogalma jelentős szerepet kap a filozófiatörténetben: Hérakleitosz arisztokratikus magányossága, Szent Ágoston öntudat-evidenciája, Descartes magányérzése, amely az ember létezését filozófiai problémává teszi, Hobbes természeti állapot okozta magányelmélete, Rousseau magányos sétálója, Kierkegaard győztes remetéje és az egész egzisztencializmus magánydicsőítése mutatja, hogy a fogalom végigvonul a nyugati gondolkodástörténeten, éppúgy, ahogy a szemlélődés fogalma. A szemlélődésre való készség, a transzcendenciára való nyitottság minden ember veleszületett adottsága, egyetemes emberi képesség, amelyek birtokában a másoktól való függetlenség a lehető legteljesebb mértékben biztosított számunkra, ugyanakkor ennek egyéni szinten történő kamatoztatása korántsem egyszerű.

Alábbiakban Bergson időfilozófiájából kiindulva áttekintem, hogy a szubjektív idő teremtő funkciójával és az intuíció fogalmának segítségével hogyan igazolta a megismerő értelmén túli lelki tevékenység egyetemes emberi képességét. A lelki élet fogalmát nem tisztán vallási, sem pedig pszichológiai értelemben használom, hanem a fogalom filozófiai értelmében abból a görög felfogásból indulok ki, amely Szókratész erkölcsfilozófiájának alapja. Ez a test-lélek kettőssége, melyben a lélek etikai és ismer-

1 Itt nem a descartes-i dualizmusra vagy a létről való gondolkodás heideggeri értelmezésére gondolok, hanem a lét-gondolkodás kettősségéből következő szellem-anyag fogalompár egymáshoz való viszonyára, amely Bergson filozófiájának meghatározó eleme.

2 Hogy a francia filozófia milyen hatással volt Bergson intuíció-felfogására lásd pl. Horváth Eszter: *Intuíció, invenció, intenció (Psyché rejtélye)* című írását, *Performa* 6. /2017.

[http://performativitas.hu/intuicio_invencio_intencio_psyché_rejtelye#epubcfi\(/6/2\[Intuici-invenc-_HE_KL\]:4\[Intuici-invenc-_HE_KL\]/2/2/1:0\)](http://performativitas.hu/intuicio_invencio_intencio_psyché_rejtelye#epubcfi(/6/2[Intuici-invenc-_HE_KL]:4[Intuici-invenc-_HE_KL]/2/2/1:0) (Utolsó letöltés ideje: 2020. 02. 13.)

retelméleti szempontból is elsőbrendű a testhez képest. Ismeretelmélet és etika így elválaszthatatlanná válik: a megismerés célja a jó élet biztosítása és fenntartása. Ez úgy is megfogalmazható, hogy minden ember lelki életének iránya és célja van, iránya a jó, célja a boldogság. A lelki élet fogalmának ebből a kontextusából merít Bergson, és bár a célszerűség fogalmát nélkülözi, helyébe olyan erősebb szervezőerőt állít, amely túlmutat minden racionalitáson, és amelynek közege a teremtő idő: a vitalitást.

Mindezek kapcsán felmerül a kérdés: ha a szubjektív idő feloldja az értelem korlátait, de nem lép túl az emberen, mit teremt a teremtő idő? Bár Bergson teremtésfogalma a cél nélküli irányokban történő mozgással azonos, és az ő terminológiájában a fejlődés folyamata maga az élet, a célszerűség hiányából következő fogalmi homályosságot csak az automatizmussal szembeállított vitalitásfogalommal tudja eloszlatni. A vitalitás esetlegessége az ok-okozati összefüggés érvénytelenítéséből ered, mégsem azonosítható a véletlen fogalmával, mert Bergson az akaratból származó renddel azonosítja, és elvszerűségeit tulajdonítja neki.

Vizsgálódásomban arra keresem a választ, hogy fentiek alapján az ember lelki életének individuális szintű szerveződése valóban nem igényel-e további emancipatorikus igazolást a filozófia keretein belül. Abból indulok ki, hogy Bergson filozófiája olyan szabadságot biztosít az egyén számára, amellyel elérheti a lehető legteljesebb függetlenséget. Függetlenségen jelen esetben azt a szükségszerűséget nélkülöző állapotot értem, amelynek ellenpontjaként Bergson a szervetlen testek okságnak való alávetettségét tételezi:

a szervetlen testek, vagyis azok, melyekre cselekvéseinkben szükségünk van, s melyekről gondolkodásunk módját mintáztuk, ezen egyszerű törvénynek vannak alávetve: „a jelen semmivel sem tartalmaz többet, mint a múlt, s amit a hatásban találunk, az már benne volt az okban.”³

Mindezeket figyelembe véve az emancipáció további, a társadalmiság kontextusában alakuló jelentés-rétegeire nincs szükségem. Ennek belátásához elegendő Bergson racionalitáskritikájára gondolni, amely a társadalmi szokás alkotta technikai változások fogalmából indul ki: „az értelem, ha azt nézzük benne, ami eredeti cselekvésmódjának látszik, nem egyéb, mint mesterséges tárgyak készítésének, különösen pedig szerszámok előállítására szolgáló szerszámok gyártásának és a gyártás vég nélküli variálásának képessége.”⁴ Az emancipáció fogalma mint önállósodás, az elnyomásból való felszabadítás, eredeti értelmében nem társadalmi csoportok szintjén, hanem az egyén szintjén történő egzisztenciális változás. A továbbiakban a fogalomnak ezt a jelentés-

3 Henri Bergson: *A teremtő fejlődés*. Fordította Dienes Valéria. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1930. 19.

4 Henri Bergson: *A teremtő fejlődés*. 130.

tartalmát használom, mellőzve, ugyanakkor nem bírálva a női, rabszolgai, valamint a minden emberre érvényes egyenlőség jogi és társadalomelméleti jelentéstartalmakat. Önállósodás és szabadság egyéni megélése mindenki számára elérhető lelki-szellemi tapasztalat, amely közel áll a szemlélődés állapotához.

A nyugati gondolkodástörténet számos pontján találkozhatunk a szemlélődés fogalmával. Anaxagorasznál az emberi élet céljaként jelenik meg, Arisztotelész szemlélődő (filozófiai) életnek nevezi, az újplatonizmusban a lélek legmagasabb rendű állapotát jelenti. Szent Ágostonnál, Aquinói Szent Tamásnál és általában véve a keresztény misztikában transzcendens jelleget kap. Schopenhauer szerint a szemlélődés a világhoz való egyetlen helyes viszony, amely az esztétikai tapasztalat feltétele, Heideggernél a világgal való kapcsolat egyik módja (ittlét mint világban való-lét), a kortárs művészetelméletben a műalkotáshoz való viszony kialakításának közege, amely sajátosan individuális jelleget kap, így lehetővé téve a műalkotás befogadását. A modern pszichológia művelői szerint pedig az önfejlődés és az önismeret individuum számára adott eszköze.⁵

A szemlélődés lélektani szempontból bizonyos lelki tartalmakat feltételez, amely tartalmak eredete nem a tudatban keresendő. A továbbiakban e tudatontúliségot a szó egyszerű értelmében segítségként használom arra, hogy Bergson aracionális élmények melletti, időfilozófiáját és intuícióelméletét is alátámasztó érveit megvilágítsam.

Bergson intuíciófogalma igen hasonlatos a nyugati filozófiatörténetben gyakran használt szemlélődésfogalomhoz, amennyiben azt az intellektuális gondolkodáson túliként és minden racionalitást nélkülöző emberi képességként határozza meg, és ismeretelméleti relevanciát tulajdonít neki. Az intuíció a szemlélődő ember adottsága, amely adottsággal az ember célja a világ mély, racionális eszközökkel elérhetetlen megismerése. Irracionális életfilozófiája úgy kezeli a szemlélődés állapotát, mint ahogy Arisztotelész: a boldog életre való törekvésként; vagy ahogy a keresztény misztika transzcendensként bemutatva teszi: célját a tudatosságon és racionalitáson túliként határozza meg.

Ez az életfilozófia-értelmezés komplex egyediségfogalmat feltételez. Bergson szerint az emberi élet célja a szabadság felé való törekvés; ennek során az egyediség társiasságot nélkülözően tapasztalja magát, másrészt minden szubjektív módon megélt időpillanatban egyedi, teljesen új élményekhez jut, amelyek nem hasonlíthatók az egyén korábbi élményeihez. A szabadság felé törekvő ember élete egyedi élmények időben folyamattá alakult sorozata. Ezt az élményt Bergson metafizikai tapasztalatnak, egyben az emberi élet legfőbb céljának tekinti, és az intuíció segítségével látja elérhe-

5 A sor, akárcsak a magány fogalma esetében, folytatható, kiegészíthető, és nem korlátozódik a nyugati filozófia elméleteire. Ez a felsorolás Bergson elméletét bevezetendő, a teljesség igénye nélkül készült.

tőnek, mert egyedül az intuíció szemlélődő közege alkalmas arra, hogy a szabadság felé való törekvésünknek utat adjon. Ebben a lélektani-filozófiai folyamatban az ember intuíciós képessége fokozatosan bontakozik ki, időben zajlik és tempója (lendülete) van, amely nem független a világtól, ugyanakkor a lelki mélység tapasztalatát⁶ biztosítja. E lelki mélységre törekvő időbeli kibontakozást nevezi Bergson életlendületnek (*élan vital*), amelynek jelenlétét az életünkben racionális eszközökkel nem, csakis a teremtésigény érzésével tudjuk megragadni.

Ez a felismerés Bergson természettudomány-kritikájának egyenes következménye, amely nemcsak az anyagelvűség, de az általánoselvűség kritikája is egyben. A természettudomány nem számol egyéni szempontokkal, mert kizárólag a nemek célszerűségét képes vizsgálni, az egyén szintjén történő szerveződéseket nem. A természettudomány gépiességével a vitalizmust állítja szembe, amelynek a XIX–XX. század fordulójára már nagy irodalma és több iránya volt. Bergson számára ebből a legfontosabb az a gondolat, amely az élet jelenségének magyarázata során a puszt mechanizmus elégtelenségét hangsúlyozza:

a vitalizmus helyzetét az a tény teszi igen nehézé, hogy a természetben nincsen sem tisztán belső célszerűség, sem abszolúte körülhatárolt egyéniség. Az egészek összetételébe lépett szervezett elemeknek maguknak is van bizonyos egyéniségük s ők is követelni fogják a maguk vitális elvét, ha az egyének szükségképpen megvan a magáé. De másrészt maga az egyén nem elég független, nem elég elszigetelt a többitől ahhoz, hogy neki saját „vitális elvet” tulajdoníthassunk.⁷

Az életlendület lelki-metafizikai⁸ folyamatát többféleképp, több művében is elemzi Bergson. Lélektani szempontból az *Idő és szabadság*,⁹ test és lélek viszonyát tekintve a *Matière et mémoire*,¹⁰ evolúció- és racionalitáskritikai szempontból pedig a *Teremtő fejlődés* örzi ezirányú elméleteit és bizonyítási kísérleteit.¹¹ Alábbiakban az indivi-

6 Bergson szerint az élet minden élménye tapasztalat, hiszen a teremtő fejlődés a világban történik, nem pedig egy szélsőséges szubjektivista elméletek keretei között. Intuíciós elmélete a tiszta intellektualitás kritikája is egyben.

7 Henri Bergson: *A teremtő fejlődés*. 44.

8 Lelki-metafizikai kettősségen azt értem, hogy a jelenség lelki eredetű, ugyanakkor Bergson metafizikai eszközökkel, metafizikai keretek között vizsgálja és magyarázza.

9 Henri Bergson: *Idő és szabadság – Tanulmány eszméletünk közvetlen adatairól*. Fordította Dienes Valéria, Budapest, Franklin Társulat, 1923.

10 Henri Bergson: *Matière et mémoire*, Paris, 1896.

11 Bizonyítási kísérleteket említék, hiszen Bergson intuícióelméletének, szubjektív időfilozófiájának és evolúciókritikájának alapuló metafizikájának alaptételei sokak szerint nem bizonyítottak. E tekintetben komoly kritika érte az elméleti fizika területéről, mindenekelőtt Albert Einstein részéről, filozófiai berkekből Bertrand Russelltől, pszichológiai oldalról pedig óvatos, de következetes bírálatot ad C. G. Jung. A sor nem teljes, ám ez a tanulmány korántsem erre a kritikai recepcióra koncentrál, már csak azért sem, mert Bergson filozófiája az emberi tudás és megismerés

dualitásból kiinduló emancipáció fogalmának szemlélődéshez köthető jelentésrétegét, valamint annak Bergson filozófiájában való megjelenését a *Teremtő fejlődés* és az *Idő és szabadság* segítségével rekonstruálom, mert elsősorban e két mű kulcsfogalmait, az életlendület és az idő fogalmát kapcsolom az emancipáció fogalmához. A vizsgálódás más irányból, jelesül tudománytörténeti megközelítéssel is elvégezhető, ebben az esetben érdemes lenne *A gondolkodás és a mozgó*¹² filozófiai megállapításából, vagy a *Tartam és egyidejűség*¹³ tudománykritikai elméletéből kiindulni. Ebből látható, hogy jelen eszmefuttatás igen kis szeletét nyújtja Bergson filozófiájának.

Ennek ellenére igyekszem átfogó képet adni a választott magány és a szemlélődésre való egyetemes emberi képesség megjelenéséről, amelynek során nem részletezem, a szemlélődés kapcsán előjáróban azonban mégis fontosnak tartom megemlíteni Bergson erkölcsi vizsgálódásának vallási konklúzióhoz kapcsolódó, merőben új szemléletfogalmát. E fogalom egyrészt misztikus, másrészt élményszerű, ugyanakkor nem intellektuális, értelmén túlmutató és dinamikus lelki esemény, amely korántsem a világtól távolodó szellemi folyamatot jelöl, hanem épp ellenkezőleg: cselekvést.¹⁴

a misztikus élmény elsősorban és minden tapasztalat szerint: lendület. Nem intellektuális reveláció, nem kontemplatív szemlélet, s nem pusztán érzelmi előmlés. A nagy misztikusok megnyilatkozásai – melyek a legkülönbözőbb korokban s égtájon csodálatos módon hasonlítanak egymáshoz – vajmi keveset tudnak elmondani az értelem nyelvén, s ebben is (ahogy azt jeleztem már) a hagyományos mitológia szótárára szorulnak. Ők nem is annyira szavakkal nyilatkoznak meg mint életükkel, létükkel és cselekedeteikkel. Írásaik gyakran nem is maradtak, vagy nem ismeretesek a tömegek előtt, melyek hatásukat, lendületüket átveszik. Ezt a hatást, ezt a lendületet, elsősorban az élet, a cselekvés adja. A nagy misztikusok valamennyien cselekvő emberek. S nagyon távol vannak attól, hogy a földi élettől idegen éljenek, valami túlvilágban.¹⁵

Az alábbiakban e misztikus élmény Bergson általi meghatározását, azaz a racionalitáson túlmutató cselekvés lehetőségét figyelembe véve, de tovább nem magyaráz-

rés olyan komplex kérdéseit veti fel, amelyek filozófiai érvényessége és aktualitása nem megkérdőjelezhető, és vizsgálódásomban e megkérdőjelezhetetlenséget nem vitatom, és a tudományos kételyt csak a teljesség kedvéért fenti pár sorban jelzem.

12 Henri Bergson: *A gondolkodás és a mozgó – Esszék és előadások*, Fordította Dékány András, Budapest, L'Harmattan Könyvkiadó Kft., 2012.

13 Henri Bergson: *Tartam és egyidejűség – Hozzászólás Einstein elméletéhez*. Fordította Dr. Dienes Valéria, Budapest, Pantheon Irodalmi Intézet R-T. Kiadása, 1923.

14 Az erkölcsi kötelesség és a dinamikus vallás fogalmainak segítségével vizsgált misztikusok nyomán, a misztikusok lelki fejlődésének kapcsán Bergson Isten és szeretet viszonyához, illetve ennek vallási konklúzióhoz is eljut. Ehhez ld.: *Az erkölcs és a vallás két forrása*. Fordította Dienes Valéria, Szabó Ferenc gondozásában, Budapest, Szent István Társulat, 2002.

15 Babits Mihály: Könyvről könyvre, *Nyugat*, 1933. 7. szám.

<https://epa.oszk.hu/00000/00022/00555/17334.htm> (Utolsó letöltés ideje: 2013. 08. 02.)

va vizsgálom az időfilozófiából kibontakozó „életre figyelés” természettudományos mechanizmusa alóli emancipációs (felszabadító) folyamat filozófiai kibontakozását. Amikor Babits azt mondta, hogy Bergson „visszaadta nekünk a metafizikát”,¹⁶ erre a felszabadító folyamatra gondolt, és Bergsonnal együtt az élet közvetlen szemlélésére buzdított.

A szemlélődés lelki-ismeretelméleti eseményére tehát semmi esetre sem cselekvést nélkülöző állapotként kell tekinteni. „[...] amit teszünk, attól függ, hogy mik vagyunk; de hozzá kell tennünk, hogy egy bizonyos mértékben azok vagyunk, amit teszünk, és hogy folytonosan teremtjük magunkat.”¹⁷ A folytonos teremtés fogalma a megjósolhatatlanhoz, az előreláthatatlanhoz, valamint a spontaneitáshoz köthető, és ez a szubjektív idő fogalmának ismeretében nyer értelmet Bergson filozófiájában. A szubjektív idő nem ad teret az ismétlésnek. „Ha minden az időben van, akkor minden belsőleg változik, s ugyanaz a konkrét valóság nem ismétlődik soha.”¹⁸ A teremtés valami új létrehozása, amely a racionális magyarázatokkal ellentétben, független korábbi eseményektől, törvényszerűségektől, valamint ok-okozati összefüggésektől is, emiatt emancipatorikus jelleggel bír. „az értelem mindig újraalkotni akar és adottból akar újraalkotni, mindig elejti azt, ami új valamely történet minden pillanatában. Nem vállalja az előreláthatatlant. Elvet minden teremtést.”¹⁹ Ebben az értelemben a teremtés lehetősége az ember emancipációs lehetősége is egyben, „szabad tevékenység.”²⁰ Ugyanakkor olyan lehetőség, amely racionális úton megismerhetetlen, és ennek magyarázatához új, a racionalitást és az elme tervszerű működését felülmúló lelki folyamatokat megismertető filozófiára van szükség. Bergson ezért a teremtés megérzésének jelentőségét hangsúlyozza. E szándék megértés és érzés fogalmát egymás mellett használva mutatja a fogalmi átmenetet.²¹ „Mikor lényünket akarásunkba s akarásunkat abba a belső lökésbe helyezük vissza, melynek folytatása, megértjük, érezzük, hogy a valóság örökös növés, vég nélkül folyó teremtés.”²² A megértésen való túllépés elméleti szükségessége rögtön érthetővé válik, ha figyelembe vesszük Bergsonnak azon distinkcióját, amely ontológiai szempontból²³ megkülönbözteti a dolgokat a cselekvéstől, és ezzel

16 Ehhez ld.: Babits Mihály: Bergson filozófiája – Befejezés: Az intuiciós filozófia, *Nyugat*, 1910. 14. szám. <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00060/01710.htm>. (Utolsó letöltés ideje: 2014. 09.10.)

17 Henri Bergson: *A teremtő fejlődés*. 28.

18 Henri Bergson: *A teremtő fejlődés*. 47.

19 Henri Bergson: *A teremtő fejlődés*. 152.

20 Henri Bergson: *A teremtő fejlődés*. 205.

21 Ez a szöveghely azért is jelentős, mert itt jelenik meg a formateremtés és anyagteremtés fogalmi különválasztása. Ennek bemutatására itt nincs mód, ugyanakkor fontosnak tartom megemlíteni, mert forma és anyag kettőssége Bergson filozófiájának fogalmi alapja.

22 Henri Bergson: *A teremtő fejlődés*. 219.

23 Bergson ontológiájához ld.: Henri Bergson: *Bevezetés a metafizikába*. Fordította Fogarasi Béla. Budapest, Athenaeum, 1910.

a mennyiséget a minőségtől, az oszthatót az oszthatatlantól, azaz az értelem alkotta dolgokat az akarati tényezőktől.²⁴

A teremtés gondolatában minden homályos, ha, mint szokás szerint tesszük és mint értésünk tenni kénytelen, *dolgokra* gondolunk, melyek teremődnének és *dologra*, mely teremtene [...] értelmünk lényegében gyakorlati működés, arravaló, hogy inkább dolgokat és állapotokat képzeljen, mint változásokat és cselekményeket. De dolgok és állapotok csak elménk fölvételei az alakulásról (*devenir*). Nincsenek dolgok, csak cselekvések vannak.²⁵

A teremtés fogalmából így a tapasztalás szabadságának fogalmához jutunk, amely az egyéniség szintjén zajló folyamat, és a szükségszerűséggel való meg nem elégedés eredménye is egyben: eszmélés.

Az így elgondolt teremtés nem misztérium: magunkban tapasztaljuk, mihelyt szabadon cselekszünk. Hogy meglevő dolgokhoz új dolgok adódhassanak, az egészen kétségtelenül képtelenség, mert a *dolog* értésünk művelte szilárdításból származik, és soha sincsenek más dolgok, mint azok, melyeket az értés megalkotott.²⁶

Teremtés, eszmélés, szabadság – e fogalmak Bergson időfogalom-kritikájának²⁷ *központi fogalmai, amelyek segítségével a természettudományos módszer automatizmusával szemben az emberi megismerés új, kauzalitást nélkülöző lehetőségét ígéri. Ez a lehetőség az emberi szellem filozófiai emancipálódása,*²⁸ amennyiben megismerésünk felszabadul az ok-okozat összefüggéseinek fizikai szükségszerűsége alól, és teret enged az intuíció szabadságának. Ennek megértetéséhez Bergson a fizika objektív, mérhető időfogalmával szemben bevezette az egyén számára belsőként, szubjektív módon megtapasztalható, nem mérhető és nem egységesíthető időfogalmat. Az *Idő és szabadság* a szubjektív időtapasztalat pszichológiai élményének filozófiai bemutatása. Egy új filozófiáról van

24 Kellő körütekintés nélkül könnyen a schopenhaueri filozófia világában találhatjuk magunkat, hiszen a két gondolkodó közös, egzisztencialista szellemi gyökere meghatározó. Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni a tényt, hogy Bergson számára az intuíció fogalma mindenkélt filozófiai intuíciót jelent, amely tárgyilagosságával védve van a költői önkény veszélyeitől. Az egzisztencialista filozófia nem mentes ettől az önkénytől, ehhez elég csak Nietzsche gondolni. Bergson intuíciófogalma azonban azt jelenti, hogy a valósággal együtt kell változni úgy, hogy értelmünk kikerülhetetlen jellemzőjét, a fogalmiságot filozófiai intuícióval ragadjuk meg.

25 Henri Bergson: *A teremő fejlődés*. 227.

26 Henri Bergson: *A teremő fejlődés*. 227.

27 Köztudott, hogy az időfogalom-kritika Spencer evolucionizmusának kritikájából ered. Bergson elsősorban a természettudományos módszer tudományos mindenhatóságát utasítja el, ebből a tudománykritikai álláspontból fejti ki filozófiáját.

28 Itt semmi esetre sem a Marx-féle emancipálódás gazdasági-filozófiai fogalmára gondolok, hanem a függetlenedés egyéni élményére, amely sokkal közelebb áll lélektani vagy művészeti-filozófiai meghatározásokhoz, mint bármely szociológiai-gazdasági elméletnek az emancipáció fogalmából következő konklúziójához.

itt szó, de nem a szó rendszerszerű értelmében. Bergson elmélete nem rendszer, sokkal inkább szellemi növekedés, amelynek egyes szakaszai nem statikus állapotok egymásutániságából, hanem egy dinamikus változás tartamszerű fejlődési folyamatából állnak.²⁹ Ennek az új filozófiának megélése korántsem egyszerű szellemi feladat elé állít minket: magány és elmélkedés szükségképpen szükségesek ahhoz, hogy Bergson filozófiáját megismerjük. Ő is – hét évig tartó – magányos elmélkedés eredményeképp jutott el a szubjektív idő fogalmához,³⁰ és bár erre vonatkozó elmélete lélektani keretek között magyarázza a jelenséget, metafizikai célja van: a fogalmak intuitív ellenőrzése.

A szubjektív idő (*durée*) élménye mindenki számára adott lélektani törvényszerűség, az életre figyelés lehetősége, amelyet Bergson az emberi faj világra irányuló figyelmével azonosít, és az emberiség kollektív tulajdonságának tekint,³¹ a szubjektív idő megélését azonban csak az egyén számára tartja lehetségesnek. A szemlélődésre hajlamos ember könnyen megtapasztalja ezt az élményt, amennyiben belső időérzékelésére, mindenekelőtt az emlékezet működésére fordítja figyelmét. Ez a cselekvés introspekció, Bergson eszméletnek nevezi, és arra szolgál, hogy meggátolja az emlékezet spontán térnyerését az ember szellemi életében. Az eszmélet állapotában emlékeink nem múltbeli események múlt-jelen-jövő időkeretébe szorult statikus történéseinek nyomai, hanem dinamikus történések alapját adják.

E dinamizmus ismeretelméleti alapja az észrevevés aktusa, amelyet Bergson kétféle emlékezésfogalommal kétféleképpen, testi és szellemi szempontból kapcsol a múlthoz. A test emlékezése tanult mozgásreakció, automatikus és ismételhető. Sokan képesek megtanulni táncolni vagy zongorázni, e tevékenységek begyakorolt mechanizmusaira a test emlékszik, és ez az emlékezés azt jelenti, hogy gyakorlás (tanulás) és tudás közt ok-okozati kapcsolat van. Aki megtanul táncolni, tud táncolni, aki nem tanul meg táncolni, nem tud táncolni.³² Az élmények emléke azonban mindenki szá-

29 Úgy tűnik, a zénóni mozgásparadoxonnal állunk szemben, amennyiben a mozgást a mechanikus értelemben magyarázzuk. Bergson azonban ennek épp az ellenkezőjét teszi, amikor az élet megismerése és a filozófiai intuíció feltételeként a nem mechanikus változást határozza meg, vagy amikor az ennek szinonimájaként használt kreatív fejlődést valóság és lehetőség örök átalakulásának nevezi. A gondolat olyan kijelentésekhez vezet, mint például, ha a múltból való véleményünk változik, azzal a múlt is változik. Ennek bizonyítása most nem áll módomban, de szeretném jelezni, hogy a gondolat Bergson változásfogalmából egyenesen következik.

30 Henri Bergson: *A teremtő fejlődés*. V.

31 Henri Bergson: *Idő és szabadság*. 19.

32 E kijelentés a testileg egészséges és átlagos kognitív képességek birtokában lévő emberekre érvényes, és jelen esetben mindenkit ebbe a kategóriába sorolok, akinek nincs tanulási akadályozottsága, ugyanakkor pozitív értelemben sem kiemelkedő, azaz nem tekinthető zseninek. A zseni jellemzője ugyanis éppen a tanulás nélküli – vagy nagyon kis arányú tanulással megszerzett – tudás. Fenti példában ettől a megkülönböztetéstől eltekintek, és mindössze a test emlékezetének mechanisztikus jellegét hangsúlyozom.

mára minden pillanatban adott, ugyanakkor megismételhetetlen és egyedi. Ezeket az emlékeket Bergson az asszociáció introspektív vizsgálatával tekinti elérhetőnek, ezért lélektanát Dienes Valéria asszociációs lélektannak nevezi, amelyben a felidézett képpel együtt úgy jön a kép hangulata, mint „a képhez tartozó múlt rezonanciája.”³³

A materializmus terhétől szerencsésen megszabadult szemlélődő ember ezzel lát-szólag igen nagy veszélynek van kitéve, hiszen ez a lehetőség a valóság mellőzésére és a belső szabadság korlátlanására való csábítással a szélsőséges szubjektivizmus felé vezet. Valójában azonban nem ez a helyzet, mert az eszmélet anyagi és szellemi határán mozog, és a dinamikus múlt gondolatával Bergson azt jelzi, hogy múltunk olyan arányban mozog, amellyel emlékeinket a lehető legjobban tudja mutatni nekünk. Ezt a mozgást aktuális, jelenbeli élményeink váltják ki. Eszméletünk nem önkényes irányban mozog (azaz nincs kitéve a szélsőséges szubjektivizmus veszélyének), hanem kapcsolatban áll a valóság történéseivel. Nem vagyunk kiszolgáltatva a hangulati változások önkényének és múltbeli emlékeinknek, épp ellenkezőleg, múltunk igazodik ahhoz, amit a jelenben tapasztalunk. „a felidézett képpel együtt jön annak »hangulata«. Ez a hangulat azonban szorosabban vizsgálva nem egyéb, mint a »föléledt kép«-hez tartozó múltnak rezonanciája, melyet nem a kép hoz magával, ő hozza a képet, mely nélküle nem kerülhet felszínre.”³⁴

A szemlélődés így nem a pusztá képzelgés önkényes csapdájában vergődik,³⁵ hanem az életre komplex módon figyel, és ennek a figyelemnek komplexitását az adja, hogy többféle emlék felismerését biztosítja. Bergson hangsúlyozza, hogy az életre figyelés folyamatában a használható és a luxusemlékek mindenki számára egyaránt megjelennek, e kétféle emlék aránykülönbsége ugyanakkor különböző szellemi alkotásokat eredményez. Az olyan luxusemlékek túlsúlya, mint a művészi ötlet, a tudományos terv vagy a filozófiai gondolatok, az impulzív emberekre jellemző, míg a cselekvő embernél a használható emlékek a meghatározók. Ez a megkülönböztetés azért különösen fontos, mert megmutatja, hogy a szemlélődés lehetősége a cselekvő ember számára is adott, valamint azt is, hogy a cselekvéshez felesleges a folyamatos eszmélet. Az a figyelem, amellyel az élet felé fordulunk, paradox természetű, mert minden olyan lehetőséget kiküszöböl, amely véglegesen ebbe az irányba vinné az embert. „Az eszmélet egyensúlyához tartozik, hogy ne legyen.”³⁶ A szubjektív idő, a tartam, ennek

33 Henri Bergson: *Idő és szabadság*. 30.

34 Henri Bergson: *Idő és szabadság*. 30.

35 Vergődésen a pszichózis állapotát értem. Anélkül, hogy ennek részleteit és az egészséges psziché fogalmának problematikáját érinteném, jelzem, hogy Bergson időfilozófiája az emberre jellemző lelki képességeket vizsgálja, és bár a filozófiai fejlődést a pszichés értelemben nem beteges, szemlélődésre hajlamos és hajlandó ember számára tartja megvalósíthatónak, ugyanakkor a patológiai tényeket is magyarázza. Ehhez ld. Henri Bergson: *Idő és szabadság*. 36.

36 Henri Bergson: *Idő és szabadság*. 37.

az eszméletnek sajátos dimenziója,³⁷ a kiterjedés nélküli idő, amelyben az ember lelki világában, hangulatában, tudatállapotában intuitív módon érzékeli az életet. Ezzel a meghatározással Bergson a lelki megújulás lehetőségét adta a XX. századnak,³⁸ és a szemlélődés misztikus-vallási eseményének filozófiai-lélektani elméleti háttérét is megteremtette.

Fentiekben az emancipáció fogalmát az egyén szellemi-lelki önállósodásának feleltettem meg, és e jelentéstartalmat Bergson filozófiájának szabadságfogalmára vonatkoztattam. Bizonyítandó, hogy munkám nem pusztán önkényes összehasonlításon alapul, és további kutatási lehetőségeket rejt magában az emancipáció összetett fogalomtörténetét illetően, megjegyzem, hogy Bergson filozófiája a fogalom társadalmi jelentésrétege felől is vizsgálható.

Ugyanazt a szellemi válságot, amit az egyes emberlelkében teremt, a kultúrákban is meg kell teremtenie s aminek egyesekben emberélet a határa, annak a közösségekben történelmi korok a keretei. És mind egyesekben, mind közösségekben ugyanazt a szellemi válságot termeli, amit maga a gondolkodó élt át clermonti magányában. Ez a válság a lét spirituális alapjainak elfelejtéséből, a tudományos elméleteket gépiesen utánzó mechanisztikus világfelfogásból, az emberi szellemet a földhöz tapasztó materializmusból való végleges kigyógyulást jelenti.³⁹

Az egyénitől a társadalmi szempont felé történő elméleti elmozdulás Bergson filozófiájában is megjelenik, hasonlóan az emancipációhoz, amelynek közösségi ereje az egyéni szinten történő megvalósulás mértékétől függ. Bergson teremtő szabadságfogalma ugyanis nem korlátozódva az egyén szintjére egyén és világ folyamatos intuitív dialógusaként működik. E dialógus napjaink Bergson-recepciójában éppúgy jelen van, mint korának tudományos diskurzusaiban. Ennek oka, hogy a valóság szellemi meg tapasztalásának Bergson által kínált elméleti lehetősége olyan metafizikai kontextust eredményez, amely nem zárja ki a társadalomtudományos kutatás lehetőségét a további filozófiai vizsgálódásból.

37 Ezért kapta az *Idő és szabadság* c. munka a „Tanulmány eszméletünk közvetlen adatairól” – alcímet.

38 Életművének a pszichológiára, etikai elméletekre, irodalomra, és nem utolsó sorban a filmelméletre tett hatását itt nem érintem.

39 Henri Bergson: *A teremtő fejlődés*. VI.